

Multidiszciplináris kihívások Sokszínű válaszok

A BGF KVIK KÖT TANULMÁNYKÖTETE

KULTÚRA
VALÓSÁG
INFORMÁCIÓ
FEJLESZTÉS

2014/1

Budapesti Gazdasági Főiskola, Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar,
Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály Tanulmánykötete

On-line tanulmánykötet

Kiadó neve: BGF KVIK Közgazdasági Tanszéki Osztály

Kiadó székhelye: Bp, 1054, Alkotmány utca 9-11. I. em. 121.

Kiadásért felelős személy: dr. Hamar Farkas Ph.D.

Főszerkesztő: dr. Hamar Farkas Ph.D.

A borító Czeizel Balázs grafikus ötlete alapján készült

ISSN:

MULTIDISZCIPLINÁRIS KIHÍVÁSOK
SOKSZÍNŰ VÁLASZOK
2014/1. kötet

Jelen tanulmánykötetet Harmat Zsigmond kollégánk, barátunk emlékének ajánljuk. Isten veled Tanár Úr, Isten veled Zsiga!

**Budapesti Gazdasági Főiskola,
Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar,
Közgazdasági Intézeti Tanszéki Osztály
Tanulmánykötete**

Budapest, 2014. május 5.

A világgazdaság térszerkezetének átalakulása Két világ határán Magyarország

Hová tartozik Magyarország? Közép-Európához, Kelet-Európához, vagy Közép-Kelet-Európához? Esetleg valamiféle Köztes-Európához? Felzárkózik-e Magyarország a Nyugathoz, vagy leszakad és a Kelet, /a Balkán/ része lesz, netán a két világ közt hánykódik egyfajta köztes „kompországként”? A kérdések indokoltságát és időszerűségét alátámasztják az utóbbi időszak világgazdasági változásai, ezen belül is a kelet-európai események. Az ukrán válság csak egy „tünete” a megújuló orosz erőterépítésnek. De vajon van-e ennek lehetősége Európában? Megerősödik-e Oroszország annyira, hogy érdekszférájának bővítése reális cél? És vajon ez folyamat a Nyugat hanyatlásának a jele, és a Kelet térhódítása Európában? A gyakran politikai áthallású vita talán elméleti jellegű, de megválaszolása az ország és saját jövőnk szempontjából korántsem felesleges.

Where does Hungary belong to? Does she belong to Central Europe, to East Europe or to Central-Eastern Europe? Can Hungary catch up to the West or would she fall back and would be a part of the East or the Balkans or eventually would she just be adrift in between two worlds as a "ferry-country"? The importance and timeliness of these questions are underlined by the changes in the world economy during the recent period and among them especially the Eastern-European events. The Ukrainian crisis is just one phenomenon ("symptom") of the renewing Russian endeavours in (re)building its own space of power. But does it have an opportunity in Europe? Can Russia grow strong enough that the enlargement of its sphere of interest can be a realistic goal? And does this process mean the decline of the West and the expansion of the East in Europe? The debate, which may seem to be often politically oversounded may be theoretical, but to give an answer to it would not be useless from the point of our and of our country's future.

„Kelet” – Mi történik Oroszországban?

Oroszország a XVII. századtól – Nagy Péter cár uralkodásától – meghatározó szereplője az európai folyamatoknak. A Nyugattal folytatott együttműködés a gazdasági, politikai-hatalmi érdekek védelme érdekében, vagy éppen a viszálykodás – gyakran a kettő együtt – az orosz történelem része. Érdekei miatt folyamatosan igyekezett az európai folyamatokra figyelni, és nem folytatott egyfajta izolacionista politikát. Ha átmenetileg ezt tette, arra leggyakrabban belső – jobbra gazdasági és ebből fakadó politikai-társadalmi – gondjai miatt kényszerült. (Például az 1920-as évek sztálini általa a forradalom után, vagy az 1990-es évek Oroszországa a szovjet birodalom szétesése után.)

A XXI. század elején Oroszország geopolitikai helyzete nem kedvező, két jelentős világhatalmi tényező között fekszik. Nyugaton az Európai Unió, egy egységesülő gazdasági és ezzel együtt hatalmi tér van formálódóban. Keleten az erősödő Kína a vetélytárs. Mindkét szomszéd – a nagyhatalmakra jellemző magatartással – építi saját erőterét, ahol gazdasági és politikai befolyásukat szeretnék növelni. Az Európai Unió bővülési folyamata („terjeszkedése”) az elmúlt években – túllépve immár Közép-Európán – elérte Kelet-Európát, sőt a Balkán-félszigetet is.¹

Keleten a kínai befolyás egyre erőteljesebb Közép-Ázsiában. Moszkva „két tűz közé szorult”. Ha nem akarja, hogy saját mozgástere leszűküljön, akkor meg kell erősítenie határait, azokat a „vonalakokat”, melyeket a saját befolyási övezetének a határainak tekint. Közben nem szabad megfeledkezni arról a veszélyről sem, ami dél felől fenyegeti az orosz érdekeket. Az iszlám terjeszkedése ugyan nem közvetlenül gazdasági vagy nagyhatalmi természetű, de a vallási köntösbe bújt ideológia térnyerése sérti az orosz érdekeket.

Az orosz politikát Európa felé a múltbéli negatív tapasztalatok is mozgatják. A hatalmi vetélkedések során Moszkva számos alkalommal megtapasztalta, hogy ellenfelei akár az ország magterületéig (a fővárosig) is benyomulhatnak, jelentős területi veszteségeket okozva számára. Tette ezt Napóleon 1812-ben, Hitler 1941-ben. De így történt ez az 1917-es októberi szocialista (bolsevik) forradalom után az ún. intervenció időszakában is. Az 1990-es években is komoly veszteségeket szenvedett Oroszország. A szovjet éra bukása után az egykori közép-európai befolyási övezet néhány év alatt a Nyugat érdekszférája lett. Az államok beléptek a NATO-ba, majd a 2004-ben, illetve 2007-ben az Európai Unióba. Az ezredforduló éveiben Oroszországnak tétlenül kellett végignéznie, hogy elveszíti utolsó térségbeli szövetségét, Szerbiát. A Nyugat „terjeszkedése” magára, az egykori Szovjetunió területére is kiterjedt, hiszen a balti államokat is elérte, így Oroszország közvetlenül határos lett a rivális katonai szövetséggel. Sőt Moszkvának még azt is el kellett viselnie, hogy közeli országokban amerikai csapatok jelentek meg. (Romániában vagy 1999-ben Magyarországon, az orosz szövetséges Szerbia elleni háború idején.)²

A történelmi tanulság „egyszerű” Moszkva számára. Minél inkább Nyugat felé nyomni a határokat. Vagy közvetlen annexió révén, vagy egy befolyási övezet, egyfajta ütközőzóna kiépítésével. Ezt tapasztalhattuk meg például 1945 után, amikor a közép-európai államok évtizedekre szovjet uralom alá kerültek.

A 2000-es évek elejétől kezdődően Oroszország – a Szovjetunió szétesése után körülbelül másfél évtizeddel – ismét magára talált. Az emelkedő világpiaci olajárakat kihasználva, a belső helyzetet konszolidálva, a putyini Oroszország ismét hatalmi ambíciókkal jelentkezett Európában, sőt a világ más régióiban is.

Az orosz (szovjet) birodalmi tudat napjainkban is él, és ez tükröződik a 2010-ben kiadott új katonai doktrínában is, mely az új (rég) politikai-hatalmi célokat jelzi egyértelműen a világ számára. Oroszország nagyrészt a XIX-XX. századi klasszikus hatalmi elveknek megfelelően képzeli el saját és partnerei, illetve riválisai helyét a világban. Moszkva továbbra is befolyási övezetének tekinti az egykori Szovjetunióhoz vagy Orosz Birodalomhoz tartozó területeket. Ennek megfelelően az orosz vezetés igényt tart egy orosz érdekszférára, melyet orosz politikai terminológiában, de a közbeszédben is „középkülföldnek”³ neveznek. Ezekben a térségekben nincs helye sem a NATO-nak, sem az Egyesült Államoknak, sem az Európai Uniónak. A katonai doktrínában tételesen szerepel, hogy a szomszédos területeken megjelenő harmadik ország vagy országcsoport katonai jelenléte veszélyforrást jelent Oroszországra nézve. (Kitekintő, 2010.)

Oroszország „válasza” a nagy globális sakkjátszmában egy egységes gazdasági (politikai) integráció létrehozása befolyási övezetében, egyfajta „ellen Európai Unió” megteremtése. Az ún. Eurázsiai Gazdasági Közösség megalakításáról már 2000. október 10-én a kazahsztáni Asztanában döntött Oroszország, Kazahsztán, Fehéroroszország, Kirgizisztán és Tádzsikisztán. (Üzbegisztán, bár 2006-ban tagja lett a közösségnek, két évvel később felfüggesztette tagságát.) 2012. tavaszán bejelentette Dimitrij Medvegyev akkori orosz államfő, hogy az Eurázsiai Gazdasági Közösség vezetői 2015-ben

aláírhatják az Eurázsiai Gazdasági Uniót létrehozó megállapodást, így egy magasabb szintre – a vámunió szintjére – emelve kapcsolataikat. Az elnök utalt arra – jól mutatja ez az orosz szándékokat – hogy a cél a jövőben, a politikai integráció felé tett lépések lehetnek. A szorosabb összefogás igazából három országot foglalt magába: Oroszországot, Fehéroroszországot és Kazahsztánt. De Moszkva tervei között szerepel, hogy csatlakozzanak a közép-ázsiai – volt szovjet – államok is. Kirgizisztánban és Tádzsikisztánban van fogadókészség az orosz tervekre, ugyanakkor a viszonylag erősebb gazdasággal rendelkező Üzbegisztán és Türkmenisztán egyelőre inkább távol tartja magát a közösségtől. A Kaukázus-vidéki Örményország is hajlandóságot mutat a csatlakozásra. (Az erős és nem túl baráti szomszédállamok – Azerbajdzsán és Törökország – ellensúlyozására.)

2014. május végén Oroszország, Fehéroroszország és Kazahsztán elnökei aláírták azt a megállapodást, amely szerint 2015 januárjától elkezdődik a működését az Eurázsiai Gazdasági Unió. A közösség tagjai együttesen 170 millió embert és – a magyar gazdaság tizenhatszerezését kitevő – 1700 milliárd euró GDP-t képviselnek. Ezzel szemben az Európai Unió több mint 500 millió fővel és mintegy 13000 milliárd euró GDP-vel rendelkezik. Az új integráció az EU mintájára előírja az áruk, a szolgáltatások, a tőke és a munkaerő szabad áramlását, valamint a fontosabb gazdasági szektorokban az összehangolt politikát. Közös pénz bevezetése azonban egyelőre nincs a napirenden. Ami kétségtelenül jelentős súlyt biztosít a közösségnek, hogy a világ gáztartalékainak közel 20%-a és az olajtartalékok 15%-a van a három állam területén. Így az együttműködés valószínűleg egy összehangolt energiapolitikát is jelenthet a jövőben, miközben eddig Oroszország és Kazahsztán egymás versenytársai voltak az európai és az ázsiai energiapiacokon. Az együttműködés csökkentheti a jövőben az Európa előtt álló választási (energia-beszerezési) lehetőségeket!

Ukrajna csatlakozása az Eurázsiai Gazdasági Unióhoz kiemelt célja Moszkvának. A viszonylag jelentős gazdasági súllyal és 46 milliós népességgel rendelkező állam nélkül az orosz tervek jelentős csorbát szenvednének. Ukrajnának a stratégiai helyzete is jelentős. Amennyiben Kijev az európai orientációt választaná, úgy a „Nyugat” (ellenfél? ellenség?) tartósan olyan közel kerülne az orosz magterülethez, amilyen közel még sosem a múltban. A 2013 végén kirobbant kijevi események az európai–orosz versengésnek a belpolitikai vetületei: Ukrajna a nyugati vagy az orosz orientációt választja-e? Véleményem szerint ez a kérdés hosszú távon fog eldőlni, és alapvetően meghatározhatja Oroszország európai szerepét.

Az orosz gáz

Oroszország rendelkezik a világon a legjelentősebb földgázkészletekkel, a legjelentősebb termelőnek és exportőrnek számít. A felszínre hozatal még jócskán bővíthető, szemben például a kőolajjal, ahol Oroszország a világ tartalékainak csak mintegy 5%-ával rendelkezik.

Az orosz gazdaság nem modern gazdaság, kicsi a világgazdasági súlya, és integrálódásának a szintje is. Exportjának mintegy 80% kőolaj illetve földgáz, azaz rendkívül kitétt a világgazdasági árváltozásnak a gazdaság, és ezzel együtt az érdekérvényesítés – a birodalmi politika – lehetőségei is. A 110 dollár/hordó alatti kőolajár jelentős gondokat okozhat az orosz gazdaság, és ezen át a társadalom, illetve az éppen aktuális politikai berendezkedés számára.

Bár a modern gazdaságokban a nyersanyagok egyre kisebb jelentőségű termelési tényezőnek számítanak, az orosz export nagy részét adó szénhidrogének energiahordozók. A modern államok energiapolitikáinak meghatározó eleme a folyamatos és biztonságos energiaellátás biztosítása. Ebből a szempontból Moszkva mindkét szomszédos vetélytársa – az Európai Unió és Kína – folyamatosan rá van utalva az importra, ezzel együtt nagy mértékben függ a világgazdasági folyamatoktól.

Az orosz gazdasági és politikai-hatalmi érdekek szorosan összekapcsolódnak, Moszkva a szénhidrogének exportját igyekszik felhasználni politikai, hatalmi céljaihoz. Az ún. gázfegyvert főleg Európa felé tudja – és igyekszik is – bevetni. A szénhidrogén-export döntő része – még a szovjet időszakból eredően – Közép-Európába irányul. (Az elmúlt évtizedekben ebbe az irányba épültek ki a tranzitvezetékek.)

Az Európai Unió „energiahiányos” térség, és a 2004-es bővítés kimondottan növelte az Unió kiszolgáltatottságát: egyrészt a földgáz-import tekintetében még inkább emelkedett a külső függőség, másrészt a kitétsége éppen Oroszország felé növekedett. (A Németország-Olaszország vonalig az államok gázimportjának 40-100%-át a szibériai mezők biztosítják. Pl: balti-államok 100%, Magyarország kb. 75%, Németország kb. 40%.) A különböző gázfüggőségből fakadó eltérő érdekek miatt, az egyébként közös energiapolitikával nem rendelkező európai államok nem tudnak egységesen fellépni Oroszországgal szemben. A helyzet jól tükrözi az Unió „gyenge lábakon álló” kül-, illetve külgazdasági politikáját is, ezen keresztül az egységesebb integráció hiányát.

2013-ban az EU egyharmad részben fedezte belső forrásból gázfelhasználását – amely elsődlegesen az északi-tengeri lelőhelyekről származott. Az orosz gáz aránya 27% volt a tagállamok teljes fogyasztásában, amivel Oroszország az Unió legnagyobb külföldi földgázszállítója volt. Norvégia részesedése 23% volt, Algériáé 8%. Katar, amely folyékony földgázt szállít Európába, 2013-ban – viszonylagosan jelentős mértékben – 4%-ra csökkentette részarányát. A változás arra figyelmeztet, hogy a növekvő ázsiai gazdaságok ellátása jövedelmezőbb a közel-keleti vagy közép-ázsiai exportőrök számára, mint Európáé. Az előrejelzések szerint az európai gázfelhasználás a várhatóan alacsony gazdasági növekedés miatt szerény maradhat, amit erősíthet, hogy az Unió igyekszik jelentős mértékben emelni a belső (megújuló) energiaforrások felhasználását.

A lehetséges két nagy orosz exportpiaci térség közül az egyikben (Európa) nem várható a fogyasztás jelentős bővülése, még a másikban (Ázsia: pl. Kína) hatalmas energiaigények jelentkeznek, bár nincsenek kiépült szállító-kapacitások ebbe az irányba. A Nemzetközi Energia Ügynökség szerint várhatóan évente 6%-kal emelkedhet a kínai gázfogyasztás 2035-ig. (Financial Post, 2014)

Az orosz kitermelő helyek egyre keletebbre, illetve északabbra húzódnak, és ezzel párhuzamosan a kitermelési és szállítási költségek is emelkednek. Tehát az új kitermelőhelyek távolodnak Európától, és közelednek Kína illetve Japán felé. (A már az 1970-es évektől jelentős gázlelőhelynek számító Nyugat-Szibéria is rendkívül nagy távolságra helyezkedik el a nyugati piacoktól, de Németország és Kína között körülbelül félúton!) Az új lelőhelyek az arktikus területeken, illetve a Szahalin-félsziget térségében vannak. Az Unió további keleti bővítése ronthatja az európai–orosz kapcsolatokat, és Moszkva keleti piacok felé fordulását ösztönözheti. Reális veszély lehet Európa számára, hogy amennyiben a gázszállítások kelet felé fordulnak, az Unió kiszolgáltatottsága a folyamatos és biztonságos energiaellátás terén csökken ugyan, de Európa kénytelen lehet, a hatalmas és fizetőképessé kínai piac áraival versenyezni. Ennek legnagyobb vesztese az orosz energia- és földgázimportnak nagymértékben kitétt Közép-Európa lehet, benne Magyarországgal.

Moszkva Kelet felé fordulását mutatja az a 2014 májusában megkötött szerződés, amely szerint Oroszország mintegy 400 milliárd dolláros ügylet keretében 2018-tól 30 esztendőn át, évi 38 milliárd köbméter földgázt szállít Kínának. A keleti piac jelentőségét mutatja, hogy Kína így olcsóbban jut az orosz földgázhoz, mint az EU-importőrök, amelyek 2013-ban átlagosan 380 dollárt fizettek a gázért köbméterenként.⁴ Az alacsony árért cserébe Peking 50 milliárd dollár kölcsönt ad, hogy ebből finanszírozzák a kitermelő-berendezések korszerűsítését és a vezeték megépítését a kínai határig. (New York Times, 2014) De ez az ár versenyképes lehet a Kínának és Japánnak szállított a kanadai cseppfolyósított (LNG) gázzal szemben is. Az egyezményrel Moszkva belépett abba a versenybe is, amely Oroszország, – a felfutóban lévő palagáz-termelésnek köszönhetően – az USA és Ausztrália között zajlik az ázsiai piacokért. (Financial Post, 2014)

Az új források jelentősen átalakíthatják a világ energiakereskedelmét, valamint egyes államok energia-, illetve gazdaságpolitikáját, érdekeiket és érdekérvényesítő mechanizmusait. A palagáz- és olaj készletek kitermelésével Észak-Amerika, ezen belül az USA hamarosan a Föld legjelentősebb termelőjévé, és jelentős exportőrévé is válhat, ami nagymértékben kihathat magára az amerikai külpolitikára is. A Közel-Kelet súlya háttérbe szorulhat, csökkenhet az amerikai (katonai) jelenlét, amely – a ma – a világ legnagyobb exportőrének számító térség és a világpiaci olajárak stabilitását hivatott biztosítani. Ugyanakkor a legnagyobb olajfelhasználójának számító USA importjának visszaesése csökkentheti magának az olajnak is a szerepét a világgazdasági folyamatokban. Ez Moszkvának hosszabb távon mindenképpen hátrányos lehet, hiszen az olaj- és a gázfegyver hatáskörét ronthatja. Ez adott esetben arra is sarkallhatja Oroszországot, hogy befolyási övezetének kiépítését – a még meglévő magasabb gazdasági potenciál (exportbevételek) birtokában – siettesse. Talán ezért nem volt türelme a putyini vezetésnek kivárni azt a pillanatot, amíg Ukrajna belső instabilitása arra a szintre jut, hogy magától Moszkva ölébe hullik az ország. Ez indokolhatja azt a gyors és határozott orosz politikát, amelyet Moszkva a 2013. év végi EU-ukrán társulási megállapodás elhagyása után kitört – nyugati integrációt követelő – kijeji forradalmat követően folytatott.

Kérdés, hogy az orosz terjeszkedésnek – nem elsősorban katonai konfliktusokra gondolva – hol lehetnek a határai. Esetlegesen Ukrajnán túl, Közép-Európában, milyen érdekei, céljai vannak/lehetnek Moszkvának a jövőben? Véleményem szerint – és a múlt tapasztalatait is felhasználva – ezt alapvetően fogja befolyásolni, hogy Oroszország milyen gazdasági, és ezzel együtt belpolitikai helyzetben lesz a következő években. Erős Oroszország, egy esetlegesen tovább gyengélkedő Európa (Unió) arra ösztönözheti Moszkvát, hogy a volt szocialista államokban – amelyek korábban befolyási övezetét alkották – növelje súlyát.

Közép-Európa

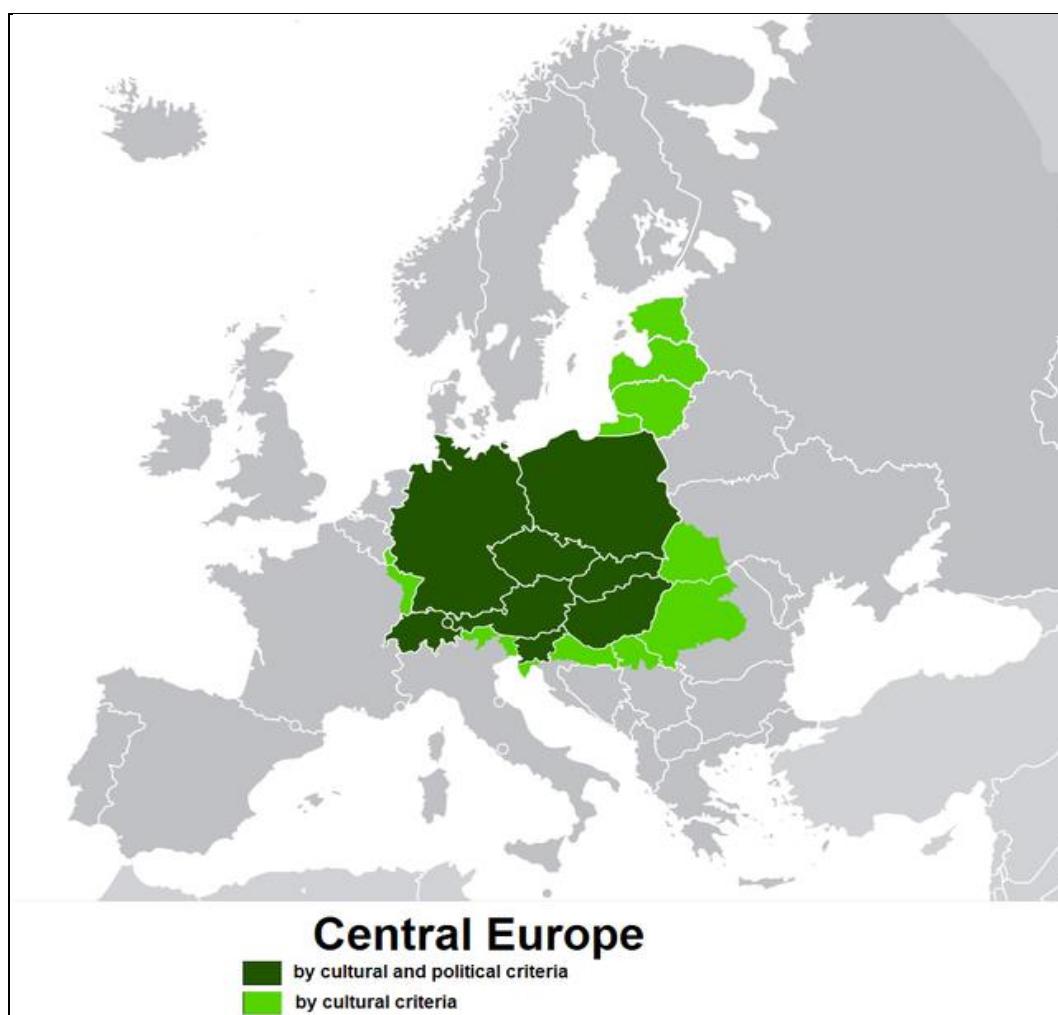
A közép-európai térség múltja és az ebből (is) fakadó társadalmi-politikai folyamatok jelentősen meghatározzák a „környező” nagyhatalmakhoz, erőterekhez való viszonyt. A függetlenség, önállóság gyakran évszázados hiánya, illetve az ebből fakadó „beidegződések” döntő súllyal bírnak. Az ukrán krízis, az orosz erőterépítés jelei Kelet-Európában, ezért is lehetnek tanulságosak ezen országok számára. A közép-európai államok társadalmi nemcsak abban reménykednek, hogy a Nyugat – az uniós tagság keretében – támogatja az életminőségük emelését, hanem abban is, hogy megvédi a keleti hódítás (erőterépítés) veszélyeitől. Véleményem szerint, amennyiben Közép-Európa azt tapasztalja, hogy az Unió határozatlan Keleten, az az új tagállamokban egyfajta bizalmatlanságot kelthet a Nyugattal szemben, ami hosszú távon új törésvonalat jelenthet az integráció működésében.

Ha Ukrajna orosz érdekszférába kerül, és ezt a Nyugat ölbe tett kézzel szemléli, a közép-európai országokban joggal keletkezik az az érzet, hogy a Nyugat képtelen megvédeni a térséget, így erőteljesebben szükséges Moszkva igényeihez „idomulni”.

Ebben az összefüggésben is érdemes megvizsgálni, milyen Közép-Európa, és benne Magyarország helyzete a változó világgazdaság térszerkezetében. Azaz a változó világgazdaságban hol van Európa határa? Melyik az a térség, amelyet politikai, társadalmi értelemben Európának vagy Közép-Európának tekinthetünk? Változnak-e, változhatnak-e ezek a határok a jövőben?

Politikai értelemben Közép-Európa határait Lengyelország, Szlovákia keleti és Magyarország keleti és déli határai zárják le Kelet-Európa, illetve a Balkán felé. Kulturális-társadalmi értelemben Közép-Európához tartoznak az egykori történelmi Magyarország területei, illetve a balti államok is. A határt sokak számára a nyugati keresztény kultúrkör kiterjedése határozza meg. (Számosan a Nyugat-Európától keletre elhelyezkedő Európát úgy ítélték meg, hogy bár hasonló társadalmi struktúrák figyelhetőek meg, mégis fontos hangsúlybeli különbségek vannak a Nyugathoz képest.)

1. ábra: Közép-Európa határai

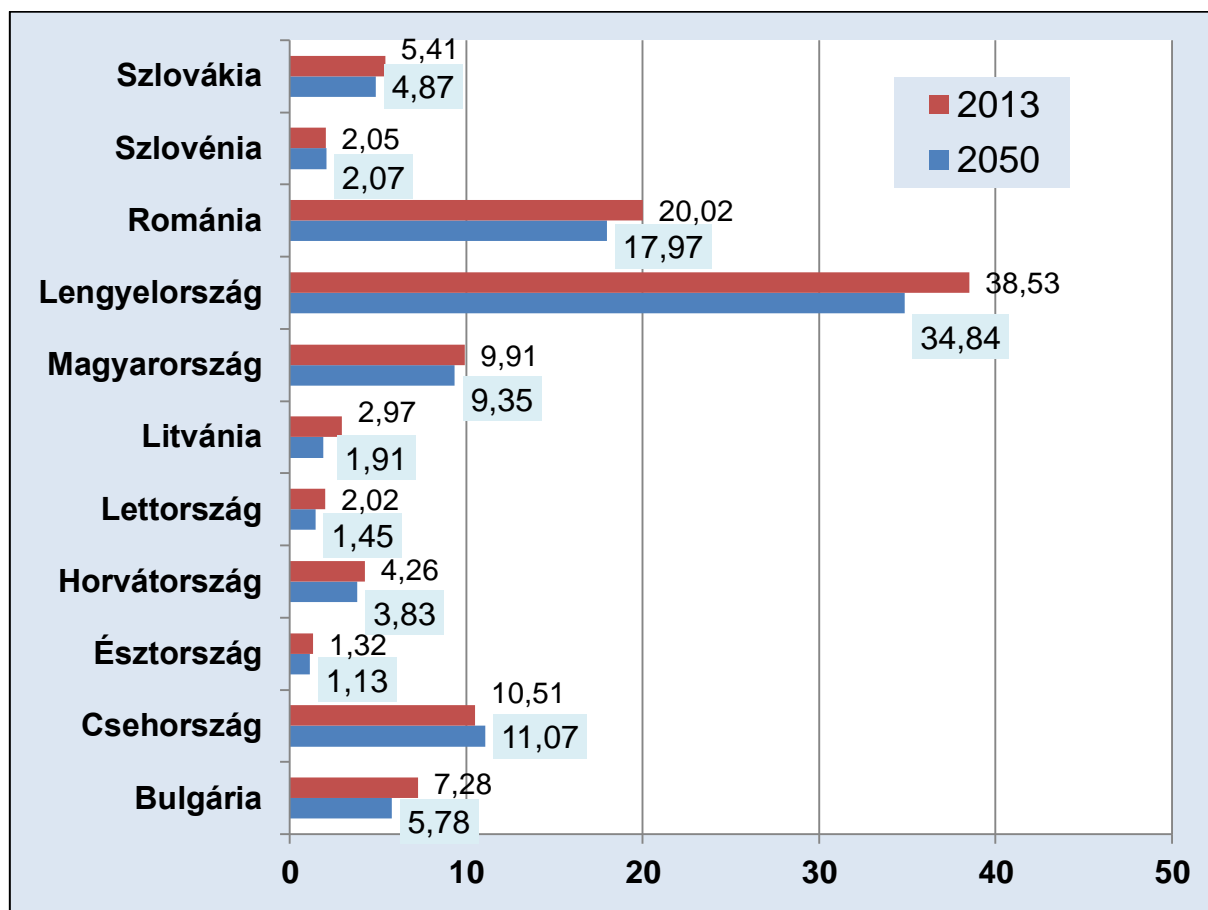

Forrás: Eurostat, (2014)

Különösen fontos kérdés, hogy mint peremtérség, Magyarország inkább a centrum fejlődését követi, vagy a gazdasági és társadalmi folyamatok az ún. Kelet felé orientálják. A gyorsan változó globális világrendben Európa folyamatosan veszít gazdasági és politikai súlyából, mint centrum egyre erőtlenebbé válik, és – a jelenlegi trendeket feltételezve – egyre kevésbé lesz képes segíteni a környező területek fejlődését. Jól látható például az a divergencia, ami az euróövezet magyarországi és a déli államok között alakult ki a 2008/2009-es válság kirobbanása óta.

Az 1989/1990-es rendszerváltások nagy társadalmi ábrándja volt, hogy a sokat szenvedett Közép-Európa - csatlakozva a Nyugathoz, - végre eléri annak fejlettségi szintjét (életszínvonalát, életminőségét). Ehhez képest viszonylag sokat kellett várni arra, hogy a térség államai 2004-ben csatlakozhassanak az európai integrációhoz. A csatlakozás csak részben igazolta a várt reményeket, bár összességében a térség felzárkózása, ha rendkívül alacsony ütemben is, statisztikailag kimutatható. Ugyanakkor a meglévő fejlettségbeli különbségek a közép-európai emberek számára rögtön tapasztalhatóak lettek!

2. ábra: Az új tagállamok népességszámának várható alakulása 2050-ig (millió fő)

Forrás: Eurostat, (2014)

Az Európai Unió regionális és kohéziós politikája jelentős forrásokat juttat az új tagállamok fejlesztésére. A különbségek természetesen nem tűnhettek el azonnal, ugyanakkor az egységes gazdasági térben az egyén lehetőségei kinyíltak. A szabad munkaerő-áramlást kihasználva a gazdagabb nyugat-európai országokba rengetegen telepedtek át munkát vállalni a szegényebb, közép-kelet európai országokból. Csak Romániát és Bulgáriát körülbelül 3 millióan hagyták el az utóbbi esztendőben, de a balti államok lakosságának is körülbelül 10-15%-a keresett megélhetést Nyugat-Európában. (Pontos statisztikákat bemutatni szinte lehetetlen, hiszen nincsenek teljes körű adatok a migránsokról minden országban.)

A közép-európai EU-tagállamok népessége 2050-ig mintegy 10%-kal csökkenhet, 104 millió főről, 94 millióra. Mindeközben az Unió teljes lakossága 507 millió főről 525 millió főre emelkedhet (2. ábra). A demográfiai visszaesés, a korösszetétel, valamint a képzettségi szerkezet – a továbbra is erőteljes elvándorlás miatt bekövetkező – átalakulása ronthatja a térség versenyképességét, az európai és a világgazdasági folyamatokban erősen csökkenhet a közép-európai régió súlya. Az előrejelzés szerint különösen aggasztó demográfiai helyzet alakulhat ki a balti államokban: Litvániában akár egyharmadával, Lettországból 28%-kal is visszaeshet a lakosság száma az évszázad közepére. Bulgáriában több mint 20%-kal, Lengyelországban, Szlovákiában vagy Horvátországban több mint 10%-os lehet a csökkenés. (Eurostat, 2014.)

Akár meglepő is lehet, hogy a közép-európai államok „állva” figyelik a történéseket, sőt, ha Nyugaton a bevándorlás korlátozását emlegetik, akkor gyakran hangosan tiltakoznak az uniós jogokra hivatkozva. (Adminisztratív korlátozásokkal nem lehet eredményesen akadályozni a folyamatokat.) Erőforrás-elszívás folyik, a humán erőforrásé. A gazdagabb, úgynevezett centrum térségek magasabb fizetéssel, jobb életkörülményekkel, kiszámíthatóbb jövőképpel nagy vonzerőt gyakorolnak. Nem új folyamat ez, és Magyarországon belül is megtapasztalhattuk. Budapest és Közép-Magyarország gazdasági fejlődését a vidéki térségekből érkezők nagyban segítették a korábbi évtizedekben, és napjainkban már használatos térségek elnéptelenedésének fogalma. De ha egyszer megszűnik ez az erőforrás, mi lesz utána?

A negatív demográfiai folyamatok várhatóan néhány év múlva alaposan megnehezítik a nemzetállamok működőképességét Közép-Európában, miközben a demográfiai mutatók már most is nagyon kedvezőtlenek az országokban. Az elöregedő társadalmak az innovatív társadalmi csoportjaitól kénytelenek megválni, így jelentős belső társadalmi konfliktusok keletkezhetnek. Ezek pedig – hatva a politikai folyamatokra – az érintett országok „balkanizálódását” okozhatják.

Magyarország

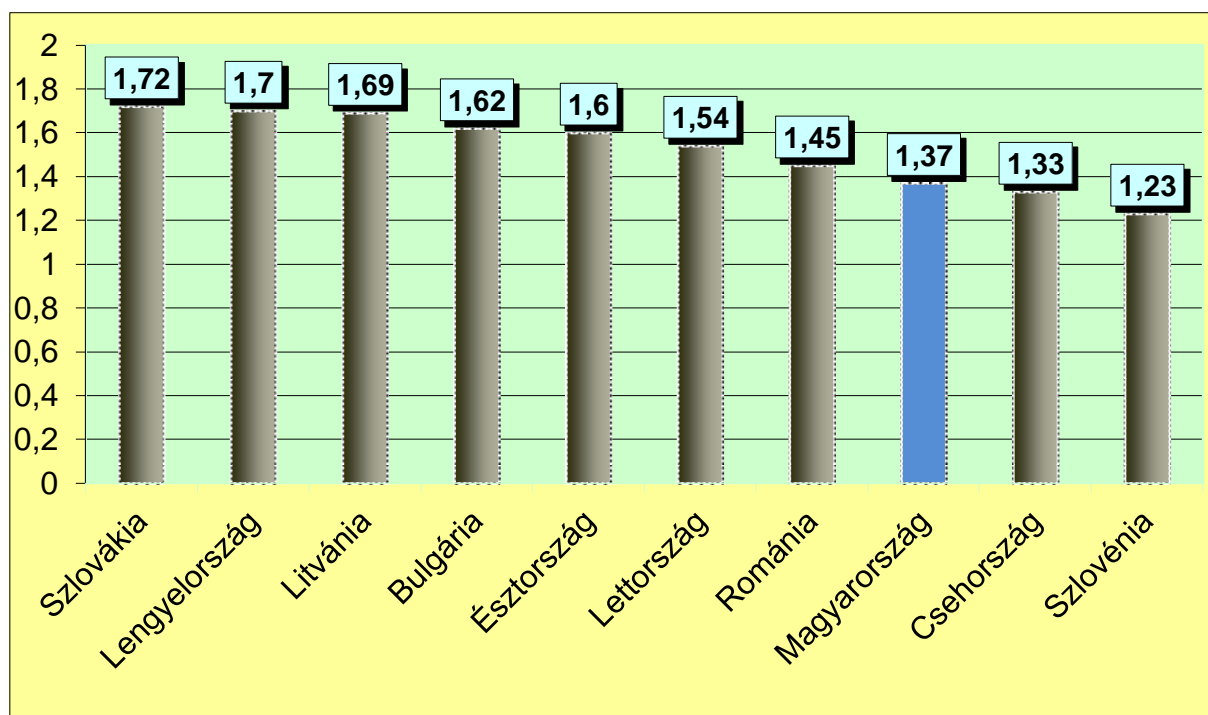
A magyar politikai-társadalmi gondolkodás történetét évszázadokon át meghatározta a nemzeti függetlenség, önállóság kérdése. Gyakorlatilag Mohács óta a szomszédos birodalmak függőségében élt az ország. A magyar társadalom ilyen keretek között próbált meg újra és újra előbbre jutni, gyakran a nyugati magasabb fejlettséget tekintve példának. A recept sokszor egyszerűnek tűnt: Át kell venni a nyugati mintákat, és a hazai környezetbe át kell ültetni ezeket. A „mintakövetésre” számos példa volt az elmúlt évezredben Szent Istvántól napjainkig. A Habsburgok által bevezetett felvilágosult abszolutizmus, az európai abszolutista államok mintáját követte. A Kiegyezés utáni ipari forradalom, vagy akár az erőszakos rákosista iparosítás – részben⁵ – a nyugati példákat tekintette követendőnek. Az 1918-as polgári demokratikus fordulatot – amelyet történelmi kísérletnek tekinthetünk

arra, hogy a történelmi Magyarországot a nyugati értékek szellemében megmentse – Trianon tragikusan zárta le. A szocialista rendszerek bukásával a kilencvenes évek rendszerváltása ismét a nyugati mintakövetés (történelmi szükségszerűség?) lehetőségét hozta el.

A mintakövetés azonban a múltban sosem sikerült igazán. A társadalmilag elvárt cél, a felzárkózás a világ fejlett részéhez, sosem következett be. A sok-sok kudarc és nemzeti traumák ösztönözték a nyugattól eltérő, saját magyar út keresését. Ezt jól megjelenítette például a XX. század húszas-harmincas éveiben kibontakozó népi-urbánus szembenállás.

A XXI. század első évtizedeire – az ország belső gondjai, az Unió gazdasági és működésbeli problémái következtében – a nyugati minták alapján várt modernizáció ismét válságba jutott Magyarországon. A nyugati mintakövetést talán első alkalommal „színesíti”, hogy most maga Európa is gyengülőben van. Ilyen körülmények között kerülhet(ne) elő ismét a „sajátos magyar út gondolata”, és ezzel együtt a nyugati minták követésének vagy a tőlük való távolodásnak a kérdése. Az is tény, hogy számos mutatót és folyamatot tekintve, a magyar gazdaság és társadalom korántsem közelít a Nyugathoz, inkább sok tekintetben lemarad, vagy a Kelethez (a Balkánhoz) konvergál.

3. ábra: A GDP növekedése a közép-európai államokban 2004 és 2012 között
(Egy főre jutó GDP, vásárlóerő-paritás alapján)

Forrás: Eurostat, (2014)

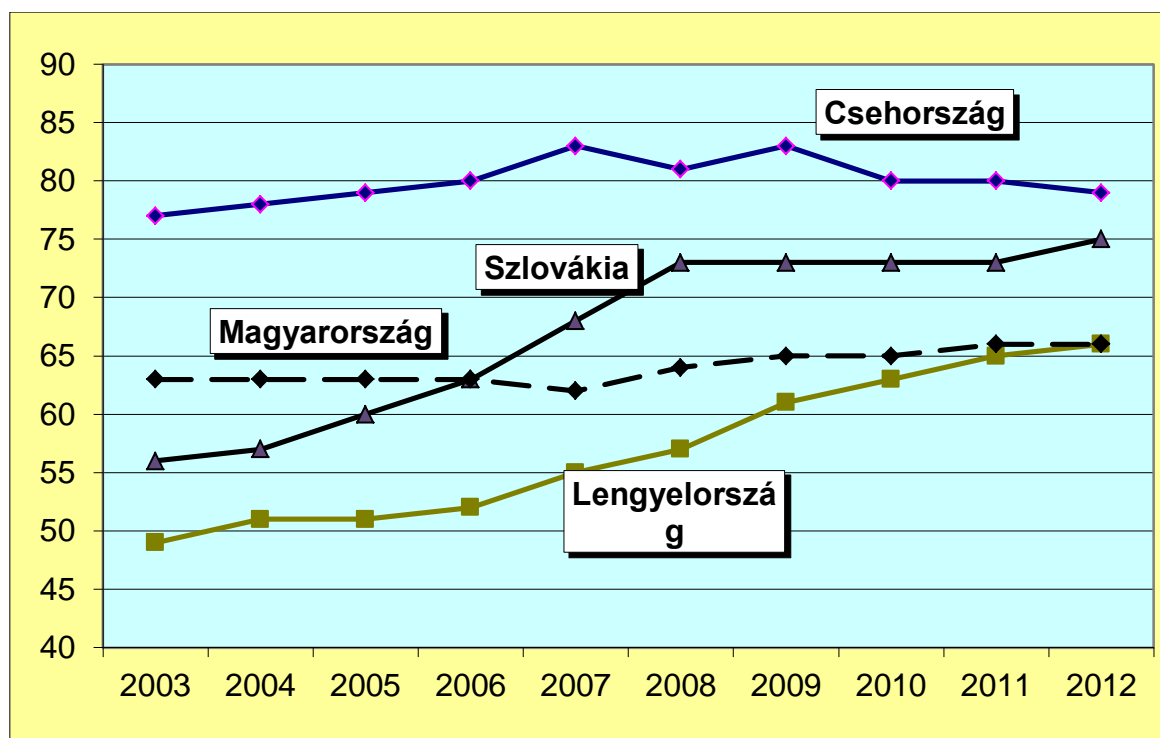
Az uniós csatlakozás óta a hazai gazdaság lassabban fejlődött, mint a térségbeli versenytársaké. A visegrádi csoport másik három állama összességében sokkal dinamikusabb növekedést mutatott, mint Magyarország. Bár Szlovénia és Csehország üteme alacsonyabb volt, ma is fejlettebbek nálunk. Az elmúlt évtized dinamikus növekedése miatt tátrai kistigrisnek nevezett Szlovákia is meg-

előzte Magyarországot az egy főre jutó GDP alapján mért rangsorban. Lengyelország uniós csatlakozás utáni gazdasági teljesítményével 2013-ra gyakorlatilag utolérte hazánkat. Az adatok alapján a balkáni uniós államok is erőteljesebb fejlődést mutattak, és lassan ugyan, de közelednek a magyar mutatókhoz. (3. ábra)

Az Európai Unióban jelentősek a területi különbségek, és ezen a téren 2004 után csak kis mértékben történtek változások. Ha az új tagállamok régióinak 2004 utáni „teljesítményét” tekintjük, az látható, hogy több lengyel és román térség is jelentős előrelépést tett, 8-10%-ot is javítva relatív helyzetén, közelítve az uniós átlaghoz. Közben a magyar régiók többsége egy helyben topogott, viszonylagos helyzetük ezzel romlott. A Dél-Alföld és a Dél-Dunántúl ugyanazon az értéken állt 2011-ben, mint 2004-ben, az Észak-Alföld kicsit javított (2%), Észak-Magyarország viszont rontott (1%). Tanulságos, hogy a Dél-Dunántúl a csatlakozás után években csúszott a legszegényebb húsz régió közé. Ezzel szemben Kelet-Szlovákia éppen 2004 után lépett ki ebből a csoportból. (1. táblázat)

2011-ben a hét magyarországi régióból négy az Unió húsz legszegényebb térsége között szerepelt (vásárlóerő-paritáson számolt egy főre jutó GDP alapján). Észak-Magyarország (Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Heves megye) a legrosszabban teljesítő magyar régió, ahol az egy főre jutó GDP mindössze az uniós átlag 40%-át érte el. Nem sokkal volt kedvezőbb a helyzet az Észak-Alföldön (Jász-Nagykun-Szolnok, Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megyékben), ahol 43, illetve a Dél-Alföldön (Békés, Csongrád és Bács-Kiskun), ahol 44% volt a mutató. De a Dél-Dunántúlon (Somogy, Baranya és Tolna) is csak 45%. Magyarország teljes keleti és déli része az Unió legszegényebb térségei között található. A legszegényebb régiók között a magyar térségek mellett csak a lengyel, a bolgár és a román periferia térségei szerepelnek rendszeresen. A legrosszabb mutatóval a bolgár Severozapaden rendelkezett (29%). (1. táblázat)

4. ábra: A visegrádi négyek konvergenciája az uniós átlaghoz

Forrás: Eurostat, (2014)

A Magyarországon növekvő területi különbségeket és a relatív szegénység mutatója, hogy – az uniós támogatások miatt fontos – 75 %-os határt a hét régió közül csak Közép-Magyarország lépte át (110%). Bár Szlovákiában is jelentősek a különbségek a főváros és a vidék között, Pozsony kiemelkedő gazdagsága mellett a három másik régió 51–72% között állt 2011-ben, közel ahhoz a szinthez, ahol Nyugat-Magyarország.

Összességében megállapítható tehát, hogy a magyar régiók fejlettségüket tekintve nemhogy közelítettek volna az uniós átlaghoz, hanem inkább a keleti (bolgár, lengyel, román) régiókhoz kerültek közelebb az elmúlt években.

1. táblázat: A 2011-ben legszegényebb 20 régió az EU-ban, az egy főre jutó GDP alapján
(vásárlóerő-paritás szerint, EU27 átlag = 100) *

Sorszám	Régió	Ország	GDP uniós
1.	Severozapaden	BG	29 (27)
1.	Nord-Est	RO	29 (23)
3.	Severen tsentralen	BG	31 (27)
4.	Yuzhen tsentralen	BG	32 (27)
5.	Sud-Vest Oltenia	RO	37 (28)
6.	Severoiztochen	BG	38 (31)
6.	Yugoiztochen	BG	38 (32)
8.	Sud-Est	RO	39 (31)
9.	Észak-Magyarország	HU	40 (41)
9.	Sud-Muntenia	RO	40 (29)
11.	Nord-Vest	RO	42 (32)
12.	Észak-Alföld	HU	43 (41)
13.	Dél-Alföld	HU	44 (44)
13.	Lubelskie	PL	44 (35)
13.	Podkarpackie	PL	44 (35)
16.	Dél-Dunántúl	HU	45 (45)
16.	Centru	RO	45 (34)
18.	Podlaskie	PL	47 (38)
18.	Warمیńsko-Mazurskie	PL	47 (39)
20.	Swietokrzyskie	PL	49 (39)

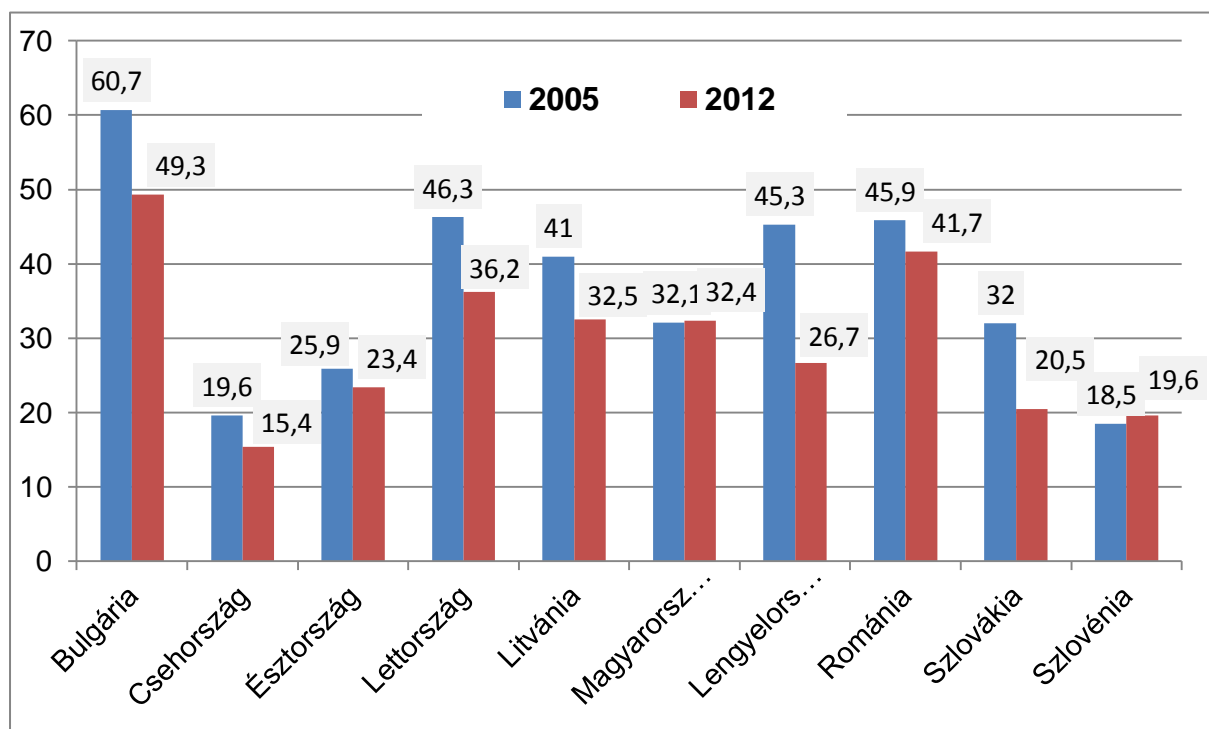
*Forrás: Eurostat, (2014) * 2011-es GDP adatok alapján, zárójelben a 2004-ös adatok alapján*

A szegénység kérdése és a szegények társadalmi szerepe, súlya alapvetően határozza meg egy demokratikus, tehát a polgári részvételen nyugvó államműködés minőségét. 2012-ben az EU 28 tagállamában a népesség 24,8%-a volt kitéve a szegénységnek vagy a társadalmi kirekesztettség kockázatának (Eurostat).⁶ Arányuk Bulgáriában 49%, Romániában 42%, Magyarországon – a 6. legrosszabb értékkel az EU-ban – 32% volt. A közép-európai országok közül Csehországban 15%, Lengyelországban 27%, Szlovákiában 21% volt ez a mutató. 2004 után több közép-európai államban is javulás volt tapasztalható, például Lengyelországban vagy Szlovákiában. Ugyanakkor Magyarországon 2012-ben több szegény élt, mint az uniós csatlakozás évében 3,2 millió fő volt ilyen kockázatoknak kitéve.

Egy másik – de hasonló – statisztika szerint 2012-ben az Unió lakosságának 10%-a tartozott az ún. anyagilag súlyosan depriváltak közé.⁷ Igen nagy területi különbségek figyelhetők meg az adatokból. Például amíg Svédországban és Luxembourgnban az arányuk 1%, addig Bulgáriában a népesség 44, Romániában 30, Lettországon és Magyarországon 26%-a élt ilyen körülmények között.

Magyarországon romlás történt az elmúlt években, miközben a többi visegrádi állam mindegyike tudta csökkenteni az anyagi kiszolgáltatottságban élők arányát. De pozitív elmozdulások történtek a balkáni államokban is. Ezeket a folyamatokat a 2008 utáni válság némiképp megakasztotta, de megfordítani nem tudta. Ugyanakkor Magyarországon 2008 után folyamatosan növekszik az anyagi kiszolgáltatottságban élők száma és aránya, és ezt tekintve is elszakadtunk a közép-európai folyamatoktól, és a mutatók szerint Bulgária és Románia felé közelít a magyar társadalom.

4. ábra: A szegénységnek vagy társadalmi kirekesztettség kockázatának kitétek arányának változása Közép-Európában (2005* és 2012 között)

Forrás: Eurostat, (2014) * Románia és Bulgária 2007.

A balkáni államokkal történő összehasonlítás, és az ezekből levont gyakran túlzó – már-már apokaliptikus – következtetések az utóbbi években gyakori jelenséggé váltak mind a közbeszédben, mind a szakmai publikációkban. Tény, hogy egyre több magyar mutató hasonlatos a román és bolgár vagy akár szerb adatokhoz, mint a többi közép-európai állam mutatóihoz. Így van ez az oktatás eredményességét bemutató a PISA-jelentéstől, a különböző hitelminősítők osztályozásán át a különféle korrupciós indexekig vagy az országok versenyképességét bemutató rangsorokig. Természetesen lehet ezeket – gyakran joggal – kritizálni, de tény, hogy Magyarország és a magyar társadalom helyzetét tükrözik. És ha nem feltétlenül fogadja is el ezeket minden szereplő, ezen értékelésekre érdemes figyelni. Már csak azért is, nehogy önbeteljesítő jóslatokká váljanak.

Összegzés

A világgazdasági folyamatok, benne Oroszország erősödése, (esetleges) térnyerése, az Európai Unió gyengülése, világgazdasági térszűkítése, Közép-Európa társadalmi és gazdasági instabilitása a jövőben átrajzolhatja Európa társadalmi és politikai értelemben vett „belső” határait. Amit ma Közép-Európának tekintünk, az talán holnap Kelet-Európa lesz. Mivel Magyarország az Európai Unió peremén helyezkedik el, ennek az átalakulásnak fontos szereplője és elszenvedője (esetleg nyertese) is lehet. A változások kimenetelét döntően befolyásolhatja az is, hogy milyen belső társadalmi-politikai és gazdasági folyamatok határozzák meg az ország útját az elkövetkező években. Bár a bevezetőben feltett kérdésre („Hová tartozik és merre tart Magyarország?”) – egyértelmű válasz nehezen adható, úgy vélem, a helyes út maga a folyamatos válaszkeresés.

A jövőben a felelős válaszkeresésnek kell meghatároznia a hazai szellemi, gazdasági és politikai elit tevékenységét. Már csak azért is, mert egy lecsúszó (balkanizálódó) társadalom könnyebben válhat ama bizonyos „Kelet” részévé.

Felhasznált irodalom

EUROSTAT (2014): Az Európai Unió Statisztikai Hivatalának a Honlapja

Hozzáférés: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/themes> (letöltve: 2014.05.26.)

EUROSTAT (2014): Regional GDP - GDP per capita in the EU in 2011: seven capital regions among the ten most prosperous – Eurostat, Eurostat Release 29/2014. 2014.02.27.

Hozzáférés: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_PUBLIC/1-27022014-AP/EN/1-27022014-AP-EN.PDF (letöltve: 2014.03.27.)

HUSSAIN, Y. (2014): China and Russia's US\$400-billion natural gas deal 'complicates' new LNG projects. *Financial Post*, 2015.05.21. Hozzáférés: http://business.financialpost.com/2014/05/21/russia-china-natural-gas/?_lsa=0f51-3d4b (letöltve: 2014.05.26.)

IVÁN M. (2010): Oroszország: arccal a múltba vagy vissza a jövőbe? *Kitekintő*, 2010. március 20.

Hozzáférés: <http://kitekinto.hu/europa/2010/03/20/oroszorszag-arccal-a-multba-vagy-vissza-a-jovbe/#.U3SsrHasdHA> (letöltve: 2014.04.12.)

PERLEZ, J. (2014): China and Russia Reach 30-Year Gas Deal. *New York Times*, 2014. május 21. Hozzáférés: http://www.nytimes.com/2014/05/22/world/asia/china-russia-gas-deal.html?_r=0 (letöltve: 2014.05.26.)

WEINER Cs. (2014): Az unió és Oroszország gázkapcsolatainak néhány aktuális kérdése. In: *Vélemények, kommentárok, információk*. Magyar Tudományos Akadémia Világgazdasági Kutatóintézet. Budapest, 2011. március 10. 224. szám. Hozzáférés: www.vki.hu/sn/sn_224.pdf (letöltve: 2014.03.26.)

Hivatkozások

¹ A Nyugat-Balkán uniós tagsága – feltételezve az integráció fennmaradását – gazdaság-földrajzilag determinált. Törökországgal – amennyiben csatlakozási folyamata felgyorsulna – az Unió átlépné Európa határait, és a Közel-Kelet felé erősödhetnének meg kapcsolatai.

² Az ukrán válság következtében 2014 májusában már Lengyelországban is jelen van az amerikai légierő néhány köteleke.

³ Az ún. „közelkülföldnek” az egykori Szovjetunióhoz tartozó államokat tekintik.

⁴ Ukrajnától 2014. áprilistól ennél is többet, 485 dollárt kér a Gazprom.

⁵ A szocialista iparosítás természetesen nem önmagában a kapitalizmust tekintette a mintának, sőt élesen fellépett ellene. Úgy vélték, a nyugat-európai fejlettség eléréséhez Közép-Európában is a korszakban húzóiparágaknak tekintett nehézipari ágazatokat fejlesztése szükséges. Az uralkodó elit meggyőződése volt, hogy a hamarosan kitörő 3. világháborúban a kommunista rendszer csak akkor tudja legyőzni a kapitalizmust, ha ehhez a gazdasági fejlettsége is megvan.

⁶ Igaz legalább az egyik megállapítás a következőkből: szegénység kockázatának kitett, súlyos anyagi nélkülözésben élő, nagyon alacsony munkaintenzitású háztartásban él.

⁷ Anyagilag deprivált a háztartás, ha a következő kilenc probléma közül legalább három jellemző rá.

- hiteltörlesztéssel vagy lakással kapcsolatos fizetési hátralék,
- váratlan kiadások fedezetének hiánya
- anyagi okból nincs telefon
- anyagi okból nincs színes TV
- anyagi okból nincs mosógép
- anyagi okból nincs autó
- évi egyhetes üdülés hiánya
- kétnaponta hűsétel-fogyasztás hiánya
- lakás megfelelő fűtésének hiánya